

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

No 20 (2025)

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Book Review: Giannis G. Avgoustatos, Life Lessons from the Study of Death, Dromon Publications, Athens 2024

Panagiotis I. Iliopoulos

doi: [10.12681/ethiki.44128](https://doi.org/10.12681/ethiki.44128)

To cite this article:

Iliopoulos, P. I. (2026). Book Review: Giannis G. Avgoustatos, Life Lessons from the Study of Death, Dromon Publications, Athens 2024. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (20), 44–48. <https://doi.org/10.12681/ethiki.44128>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Γιάννης Γ. Αυγουστάτος, *Μαθήματα Ζωής από τη Μελέτη Θανάτου*, εκδόσεις Δρόμων, Αθήνα 2024.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Ι. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

Το εν λόγω βιβλίο του Γιάννη Αυγουστάτου δεν είναι από εκείνα που απαιτούν χαλαρή παρακολούθηση στην εκτύλιξη του ή έναν κάπως επιπόλαιο στοχασμό, όπως εκείνον που παραχωρούμε σε ένα καλό ανάγνωσμα, όταν καταφέρει να κεντρίσει την προσοχή μας, αλλά που, στη συνέχεια, αποβάλλουμε, γιατί έχουμε άλλα πράγματα να κάνουμε, καλύτερα, από το να «συμβιώσουμε» με το περιεχόμενό του —«συμβίωση» με την έννοια την παρακινητική, ικανή να προκαλεί τη βούληση, διότι, χωρίς τη βούληση, ο ίδιος ο στοχασμός παραμένει κενό γράμμα, πληθώρα από σύμβολα μέσα στον χώρο της νόησης, ανίσχυρα να πραγματωθούν σε πράξεις, αδύναμα να μετουσιωθούν σε γεγονότα. Τούτο το βιβλίο μάς μιλά για το πιο τρομερό πράγμα που υπάρχει μέσα στη φύση, μας μιλά για τον θάνατο. Το πρώτο ερώτημα είναι το πιο αυτονόητο. Ποιος μπορεί να απαντήσει στα αιώνια ερωτήματά του; Ποιος μπορεί να αποκαλύψει τι κρύβεται πίσω από το σκοτάδι του, να το αντλήσει και να το μεταφέρει έως το δικό μας, μερικό και ψευδαισθητικό, φως της ύπαρξης; Ακόμα και την Ευρυδίκη, ο Ορφείας δεν κατάφερε να την ανασύρει ολότελα από το βασίλειο του Άδη. Εκείνη παρέμεινε στον χθόνιο κόσμο και τα μυστήρια της τελευταίας κατέληξαν γρίφοι αιώνιοι. Συνεπώς, τι ακριβώς πράττει ο συγγραφέας με αυτό το βιβλίο;

Προτού απαντηθεί το παραπάνω ερώτημα, να σημειωθεί ότι ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διάρθρωση του βιβλίου και η επιστημονική διαχείριση των νοημάτων, σε σημείο που να μπορεί να ειπωθεί πως, πέρα από την ακριβολογική και σαφή διατύπωση, αναφύονται πολύτιμοι ερμηνευτικοί αιγιμοί για ζητήματα όπως το ταμπού των γηρατειών, η αγωγή του θανάτου στη σχολική εκπαίδευση, η κοινοτική εκπαίδευση στην επίγνωση και αντιμετώπιση του θανάτου, αλλά και η αναφορά στη λεγόμενη πορνογραφία του θανάτου, μία ενότητα την οποία θεωρώ από τις σπουδαιότερες του βιβλίου. Ο συγγραφέας αποδίδει ιδιαίτερη έμφαση, στο έβδομο κεφάλαιο, στη μελέτη του θανάτου και στην κατανόηση ότι, δίχως τη φιλοσοφία, ακόμα και η βίωσή του καθίσταται αδύνατη.

Το βασικό φιλοσοφικό πρόβλημα για όλους μας, στην περίπτωση του θανάτου, είναι εκείνο που παρατηρείται προσφυώς από τον συγγραφέα στη σελίδα 206, πως τίποτα δεν έχει νόημα αν όλα τελειώνουν με τον θάνατο. Το βιβλίο αυτό, λοιπόν, συνεισφέρει στην κατανόηση ενός συγκεκριμένου νοήματος για το τέλος. Ας μην λησμονούμε ότι, κατά τον Αριστοτέλη, η λέξη «τέλος» παρουσιάζεται με έναν διττό ορισμό. Πέρα από τον τερματισμό, νοηματοδοτεί και τον σκοπό ενός εγχειρήματος. Αν το τέλος της ανθρώπινης ζωής ιδωθεί όχι μόνο ως ολοκλήρωσή της, αλλά και ως σκοπός της, τότε φανερώνεται μία ποιικιλία άλλων νοημάτων. Σε μία φιλοσοφία που διακριβώνεται ως αντίληψη ενός «bona mors», ενός «καλού», δηλαδή, «θανάτου», ο Γ. Αυγουστάτος παρατηρεί πως τούτη η επιδίωξη από μόνη της αποτελεί έργο ζωής, τόσο πολύ που προαπαιτεί τη μη προσκόλληση σε οτιδήποτε άλλο (σελ. 188).

Για να διαφωτίσουμε την εν λόγω νοηματοδοσία, ας παρατηρήσουμε ότι στον Στωικισμό επιδεινώνεται μία στάση όπου το κύριο είναι η αντίσταση στα ανεξέλεγκτα συναισθήματα που γεννά το ενδεχόμενο του θανάτου. Σύμφωνα με τον Ρωμαίο Σενέκα, τον οποίο ο συγγραφέας συζητά στη σελίδα 116, ο θάνατος ουδέποτε είναι μπροστά μας με τον τρόπο που φοβόμαστε. Εντοπίζεται σε αυτό που αφήνουμε πίσω, στον χρόνο που κυλά ανεκμετάλλευτος ή που περνά με ανούσια έργα. Το παράδοξο είναι πως ο άνθρωπος που δεν έχει αξιολογήσει σωστά την περιεκτική διάσταση του χρόνου και έχει κάνει κακή χρήση του, ξοδεύοντάς τον στην υπηρέτηση των παθών και των επιθυμιών του, εκείνος δηλαδή που δεσμεύει τον χρόνο σε μία μη αυθεντική πραγματικότητα, είναι κατ' εξοχήν εκείνος που,

όταν επικρέμαται η απειλή του θανάτου, το πρώτο που θα πράξει θα είναι να ειλιπαρεί για περισσότερο χρόνο. Αυτό συνιστά μία αντιφατική προσέγγιση, φρονεί ο Σενέκας, μία προσέγγιση που συγχέει τους όρους και τις ορθές προϋποθέσεις του ζην, και καταδεικνύει ότι ένας τέτοιος άνθρωπος δεν κατανοεί ούτε τη χρονικότητα των πραγμάτων, ούτε το ποιοτικό μέγεθος του χρόνου και, τελικώς, ούτε σε τι συνίσταται κυριολεκτικά ο θάνατος, καθώς η «κατανάλωση» του χρόνου της ζωής σε επιπόλαιες και μάταιες πράξεις αποτελεί ήδη έναν αντικειμενικό θάνατο. Υπό αυτό το πρίσμα, στις σελίδες 164-166, ο Γ. Αυγουστάτος εξηγεί πολύ κατατοπιστικά πως η τέχνη του θανάτου είναι στην πραγματικότητα μία τέχνη της ζωής, πως αυτά τα δύο ταυτίζονται σε έναν μόνιμο εναγκαλισμό της ουσίας τους.

Απότοκος των παραπάνω στωικών αντιλήψεων είναι η παραδοχή ότι ο θάνατος δεν είναι, σε καμία περίπτωση, κάτι που πρέπει να φοβάται κανείς —μάλιστα, πολύ συχνά, άνθρωποι εντελώς διαφορετικοί, με άλλο τρόπο διαβίωσης, με άλλη ηλικία, βαθμό, κοινωνική τάξη, έχουν διακόψει τη συνεχιζόμενη δυστυχία τους μέσω του θανάτου. Ο Σενέκας, με παρρησία, τολμά να προφέρει το εξής: μέσω των καλών υπηρεσιών του θανάτου προς εμάς, τίποτα δεν χρειάζεται να φοβόμαστε. Ο θάνατος απελευθερώνει από τα δεινά και έτσι ο άνθρωπος παύει να κινδυνεύει από οτιδήποτε, αποκτώντας ασφάλεια έναντι των κλυδωνισμών του βίου. Η σωτηριολογική θεώρηση του θανάτου έχει τεράστια σημασία στη νόηση του Σενέκα. Χωρίς το ασφαλές καταφύγιο του θανάτου, ο σοφός δεν θα μπορούσε να εμπιστευτεί με τόση βεβαιότητα τη δυνατότητα της ανθρώπινης «dignitas», της αξιοπρέπειας, έναντι της σφοδρότητας της Τύχης και της δυσμένειας των συνθηκών. Ως εκ τούτου καταλήγουμε στη σενεκιανή τεχνική του «meditare mortem», δηλαδή του να συλλογίζομαστε τον θάνατο, η οποία συμπίπτει πλήρως με τις αντιλήψεις του Γ. Αυγουστάτου και σημασιοδοτεί το εξής: πρέπει να τον περιμένουμε παντού, να είμαστε έτοιμοι ανά πάσα στιγμή, διότι δεν γνωρίζουμε εκείνος πού θα μας περιμένει, σε ποιο ακριβές σημείο της ζωής μας θα είναι το πέρας. Τιοιουτοτρόπως, καταλήγουμε στο ακόλουθο: όποιος σιέφτεται τον θάνατο κατακτά την ελευθερία από το φαντασιακό σκέλος του.

Επικουρικά και προς τη φιλοσοφική επίρρωση του παρόντος συγγραμματος του Αυγουστάτου, θα αναφέρουμε κάποιες από τις απόψεις που αναπτύσσονται στον πρώιμο υπαρξισμό. «Ο θάνατος είναι η πιο σύντομη περίληψη που βγαίνει από τη ζωή, είναι το συμπέρασμα της ζωής», γράφει, στο *Η αγάπη ως ανάμνηση των νεκρών*, ο Søren Kierkegaard. Ο θάνατος είναι η ζωή φερμένη πίσω, σε μία μορφή πιο βραχεία. Κανένας δεν έχει καταφέρει να αδράξει τη ζωή τόσο ισχυρά όσο ο θάνατος, ο οποίος στοχάζεται πάνω στη ζωή ως μέρος και ως σύνολο, ακόμη και ως μηδαμινότητα. «Ο πιο κατάλληλος τρόπος για να σκεφτούμε τη ζωή είναι ανάμεσα στους νεκρούς», υποστηρίζει ο Δανός φιλόσοφος στο ίδιο έργο. Γιατί είναι αυτό εφικτό; Καθότι ο καλύτερος τρόπος, για να κατανοήσει κανείς τι είδους άνθρωποι είναι οι άλλοι, είναι να ανάγεται στο μηδέν. Ο νεκρός δεν εκφράζει καμία πραγματικότητα· αποτελεί την ευκαιρία του ζωντανού, που σχετίζεται μαζί του, να αποκαλύψει το ποιόν του. Στην ανθρώπινη διάσταση, επομένως, ο νεκρός είναι μη ον, μη ον για όλους τους άλλους. Γι' αυτόν τον λόγο, έχει τη δύναμη να μην μεταβάλλεται. Οι νεκροί, όμως, στη σκέψη του Kierkegaard, είναι η ευκαιρία μας για ανιδιοτελή αγάπη, επειδή ακριβώς ο νεκρός δεν ανταποδίδει ποτέ. Η αγάπη, στην οποία εστιάζει και ο συγγραφέας των *Μαθημάτων Ζωής από τη Μελέτη Θανάτου*, σε ποικίλες σελίδες του βιβλίου, δεν τερματίζεται ποτέ αλλά είναι και το αντίδοτο στο δηλητήριο του θανάτου.

Στην *Έννοια της Αγωνίας*, ο Kierkegaard παρατηρεί: «Όταν ο θάνατος φανερώνεται με την αληθινή του μορφή, σαν λιπόσαρκος, άχαρος θεριστής, δεν μπορείς να τον δεις χωρίς τρόμο. Όταν, όμως, για να ειρωνευτεί τους ανθρώπους που φαντάζονται πως μπορούν να τον κοροϊδεύουν, εμφανίζεται μασκαρεμένος, και μονάχα ο παρατηρητής βλέπει ότι κάτω απ' αυτόν τον Άγνωστο, που μας γοητεύει όλους με την ευγένειά του και μας μαστιγώνει μέσα στην άγρια παραφορά της ηδονής, κρύβεται ο θάνατος, τότε ο παρατηρητής πλημμυρίζεται από απύθμενο τρόμο». Το κύριο, λοιπόν, δεν είναι το άλυτο του θανάτου. Το κύριο είναι ο αφόρητος πόνος του και ο ανυπέρβλητος τρόμος που προκαλεί. Τι και αν

μας δελεάζει ο Επίκουρος με εκείνο το πανούργο σόφισμα, το τόσο παρήγορο μέχρι τη στιγμή που κάποιο αγαπημένο δικό μας πρόσωπο πρέπει να αποχωρήσει από τη ζωή; Ισχυρίζεται ο δάσκαλος των ηδονών πως δεν χρειάζεται να ανησυχούμε, γιατί, όταν εδώ είναι ο θάνατος, εμείς δεν είμαστε. Αλλά και αντίστροφα, ότι, όταν εμείς είμαστε εδώ, ο θάνατος δεν παρίσταται, συνεπώς δεν μπορεί να μας απασχολεί.

Είναι πρόδηλο, όμως, πως το πρόβλημα παραμένει εντός του περιγράμματος της συνειδήσεως. Αν θαυμάζω κάτι στον Γ. Αυγουστάτο, είναι ότι δεν διστάζει εδώ να φανεί γενναίος. Δεν αναλαμβάνει μικρό έργο για να αποτιμηθεί με μέγα τρόπο στην τρέχουσα αδιάφορη φιλολογία της εποχής. Αναλαμβάνει μεγάλο έργο, χωρίς να τον απασχολεί ο θαυμασμός. Καθόσον, παρακολουθώντας την εκδίπλωση των ιδεών στο βιβλίο του, αναγνωρίζω πως εκείνο που τον απασχολεί είναι το σπουδαίο καθήκον τού να παρηγορήσει, να ερμηνεύσει και να καταπραΰνει των ανθρώπων τον πόνο. Βέβαια, δεν είναι δυσχερές να βρει υλικό —και η επαγγελματική του ιδιότητα ως ψυχιάτρου και ψυχαναλυτή τον βοηθά. Αυτό που ξέρουμε ήδη από τις φιλοσοφίες της αρχαιότητας είναι πάντως ότι η ανθρώπινη ύπαρξη είναι τραγική, πως ο άνθρωπος, ακόμα και από τις καλές του πράξεις, μπορεί να εξάγει δυσάρεστα, επώδυνα αποτελέσματα. Αυτό που γνωρίζουμε, επιπλέον, είναι πως με τον πόνο συναντιόμαστε όλοι, ειδικά με αυτόν τον πόνο του θανάτου, τόσο, όσο και με τον πόνο του έρωτα. Δεν είναι περίεργο που τόσες επιστήμες δεν μπορούν να μας προσφέρουν γνώση είτε του ενός είτε του άλλου; Τα δύο κορυφαία συμβάντα της ανθρώπινης ζωής μένουν ανερμήνευτα, τρομακτικά μέσα στο βάθος τους, και στέκονται σε ένα ύψος, μέσα στην ανθρώπινη συνείδηση, τόσο σπουδαίο και δύσκολο να θεαθεί, όσο ο ίδιος ο θεός.

Ο Γιάννης Αυγουστάτος έχει συγκεκριμένες πεποιθήσεις για τα πράγματα, όπως κάθε καλός διανοητής. Παρ' όλα αυτά, τον διακρίνει ένας υγιής σκεπτικισμός, ιδιαίτερα όταν παρατηρεί το κενό που αφήνουν οι επιστήμες —το οποίο είναι τόσο ευδιάκριτο. Ο Ρολάν Μπαρτ αποκαλεί τούτη την προπέτεια ρεαλισμού, αφήνοντας να εννοηθεί πως είναι της επιστήμης, ως «φαρσοειδή ρεαλισμό». Ο ίδιος ο Αυγουστάτος συχνά καταφέρεται ενάντια στον δογματικό επιστημονισμό. Παραμερίζοντας τον τελευταίο, το συγκλονιστικό μήνυμα του βιβλίου με τίτλο *Μαθήματα ζωής από τη μελέτη θανάτου*, είναι ότι, όπως αναφέρει ο συγγραφέας του στη σελίδα 339, «ο βιολογικός θάνατος δεν είναι μία εκμηδένιση του ατόμου αλλά ένα απελευθερωτικό πέρας σε μία άλλη, φωτεινή πραγματικότητα». Ακόμη, πως τα αγαπημένα μας πρόσωπα, όταν εγκαταλείπουν το σώμα τους, υπάρχουν κάπου αλλού και θα τα ξανασυναντήσουμε. Η ζωή και ο θάνατος είναι ένα, επισημαίνει ο συγγραφέας στη σελίδα 338, έχοντας αναλύσει μία πλειάδα φιλοσοφικών θεωριών, καθώς ένα γίνονται ο ποταμός και η θάλασσα.

Λόγω των διόλου ευάριθμων, αλλά αναλυτικών και έγκυρων, παραπομπών από την αρχαία φιλοσοφία στο παρόν σύγγραμμα, δεν μπορώ να αποφύγω τον πειρασμό να αναφερθώ σε έναν ακόμα σημαντικό συλλογισμό των Επικούρειων, οι οποίοι κατανοούν με επάρκεια στο συγκεκριμένο σημείο το περί θανάτου πρόβλημα. Το συγκεκριμένο επιχείρημα προέρχεται από τον Λουκρήτιο και το *De Rerum Natura*. Ονομάζεται «επιχείρημα της συμμετρίας» και έγκειται στο ότι αν είμαι τρομοκρατημένος στην προοπτική να μην υπάρχω πλέον κάποια στιγμή στο μέλλον, ίσως θα έπρεπε να είμαι το ίδιο τρομοκρατημένος στη σκέψη πως υπήρχαν στιγμές στο παρελθόν κατά τις οποίες δεν υπήρχα. Αν αυτό που με νοιάζει πραγματικά είναι να υπάρχω, ώστε να βιώνω πράγματα για μεγαλύτερες χρονικές περιόδους, αυτές οι στιγμές, όταν δεν είμαι εκεί, θα έπρεπε να μου παρέχουν αντίστοιχες ευκαιρίες λύπης και δυσαρέσκειας. Το επιχείρημα του Λουκρήτιου, αντί να είναι θεραπευτικά καταπραΰντικό, μπορεί να ενισχύσει κατά πολύ τις πιθανότητές μας για πνευματική απελπισία. Στο επιχείρημα τούτο απαντά εμμέσως ο Γ. Αυγουστάτος, παρατηρώντας, στις σελίδες 217-218, πως «ο φόβος του θανάτου είναι ακριβώς φόβος της απουσίας: είναι φόβος ότι μία μέρα δεν θα υπάρξεις πια, ότι θα αφήσεις τα παιδιά σου μόνα τους, ότι θα πρέπει να διακόψεις αυτό που ξεκίνησες και τα λοιπά». Σε αυτήν την ευσύνοπτη παράθεση το πρόβλημα του θανάτου ταυτολογείται ως το πρόβλημα της απουσίας, όχι μόνο της

απουσίας από το εγωικό περίβλημα εντός της χρονικότητας, αλλά από τον φυσικό χώρο όπου διακινούνται οι αγαπημένοι έτεροι.

Στη σιωπή του θανάτου ο συγγραφέας αντιπαράθετε την εν ζωή σιωπή, την παύση της ακατανόητης αδολεσχίας, της αδιάκοπης χρήσης της γλώσσας ως συσώρευσης λέξεων και φράσεων, της αποσπασματικότητας του βίου και της διαλειπτικότητας της συνείδησης μέσα στην ύπαρξη. Εντός του βιβλίου αυτού υπάρχουν αποκαλυπτικές διατυπώσεις, οι οποίες κλονίζουν την πρότερη αγνωσία και αταραξία του αναγνώστη. Ένα μικρό ακόμη παράδειγμα βρίσκεται στο απόσπασμα του Πέρση φιλοσόφου Al Ghazali, ο οποίος περιγράφει τον εγκλωβισμό στην ψυχική κατάσταση της τελευταίας πνοής (σελ. 179). Τα ζητήματα που εγείρει ο συγγραφέας γειτνιάζουν, με καταφανή αμεσότητα, και με ζητήματα της σύγχρονης βιοηθικής. Ποια θα ήταν ενδεχομένως η ηθική αντιμετώπιση του επερχόμενου ή προκαλούμενου θανάτου ενός ασθενούς, αν λάβουμε υπόψη τις εν λόγω παρατηρήσεις; Το βιβλίο *Μαθήματα Ζωής από τη Μελέτη Θανάτου* προτείνει την προσωρινή κατάπαυση του ακραιφνούς ορθολογισμού, χωρίς, ωστόσο, να αποφεύγει να τον επαναφέρει με ισορροπία όπου χρειάζεται. Το φαινόμενο του θανάτου είναι συνδεδεμένο με τη ζωή ως ένα «Sein zum Ende», όπως επιτυχημένα το αποκαλεί ο Heidegger. Ως τέτοιο βιώνεται πρωτίστως και μόνο μετέπειτα ερμηνεύεται.

Ο θάνατος, λοιπόν, ενώπιον μας ως μέγιστος τρόμος· ως γκρέμισμα της συνείδησης. Τούτο το γκρέμισμα ο συγγραφέας δεν το αντιπαλεύει με μία «consolatio», όπως την ονόμαζαν οι Λατίνοι, μία αναιμική παραμυθία περί του γεγονότος. Αντιμάχεται την απώλεια της ευθύνης απέναντι στον θάνατο, τη ρήξη μεταξύ του ανθρώπου και του νοήματος που περιέχεται στον βίο του, όπως και ο Kierkegaard. Ο Δανός φιλόσοφος σχετικοποιεί το, συνήθως αποκαλούμενο, «δράμα του θανάτου» και καταδεικνύει πως η σχετικότητα του αισθήματος που έχει το άτομο για τον θάνατο εξαρτάται άμεσα από τον βαθμό της απελπισίας. Όπως σε εκείνον, έτσι και στο τόσο αξιόλογο και εμπερίστατο βιβλίο του Γ. Αυγουστάτου, το κυρίαρχο μήνυμα είναι το εξής: Είναι διαφορετικό να πεθαίνεις και διαφορετικό «να πεθαίνεις τον θάνατο».